

Зорана З. Оџачић

Учитељски факултет Универзитета у Београду
zorana.opacic@uf.bg.ac.rs

КИРКИН ЗАВИЧАЈ У ИТАКИ И КОМЕНТАРИМА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Сажетак: Рад је посвећен вишеслојном односу Милоша Црњанског према завичају и туђини у збирци *Ишака и коменшари*. Показујемо како се кроз мотиве и симболику мора исказују мисли о пролазности, смрти, и завичајности. Јадран – Истра, па затим Јонско море и Крф, као и низија негдашњег Панонског мора означили су живот песника и народа. Отуд су панонски пејзажи присутни у медитеранским, и обратно. Сећање на Киркино острво, које чува душе погинулих ратника, бива потребно у допуњеној збирци, уз поему *Србија*. Писање и певање о мору обликовано је са свешћу да је реч о простору историјски битном за живот српског народа, као и простору везаном за националну епопеју у Великом рату. Црњански има потребу да се суочи са острвом везаним за Одисејево лутање ка Итаки, још једном завичајном котом кључном за рефлексije о Великом рату. На крају рада показујемо како се сликом Србије-зорњаче креира завичајни апсолут домовине.

Кључне речи: симболика мора, противречност односа завичајности и туђине, флуидни медијум

Својим песмама из Великог рата Црњански се вратио деценијама касније, у другачијем животном и друштвеноисторијском контексту. Састав текстова *Ишаке и коменшара* (1959) „аутобиографско-лирског дневника“ (Јовановић 2014: 40) битно је другачији од *Ишаке*, а заснован на условној целовитости прве збирке, о чему сведочи одабир свега

двадесет две од педесет шест песама из прве збирке, уз додавање осам познијих песама које, по песниковом мишљењу, „са 'Итаком' чине једну целину“ (Црњански 2016: 233). Зато је ова књига „мост између пишчевих раних и позних дела, али и битан прожимајући чинилац њиховог јединства“ (Јовановић 2014: 40). Аутоисповедни записи из различитих периода, смештени уз песме из *Ишаке* које се нижу хронолошки, „реконструишу емоционални доживљај у којем су настајале“ (Исто: 41) и обезбеђују кохезивну моћ. Коментарима, односно разноврсним додатим текстовима певање из Великог рата збирци даје продубљено значење о начину на који је писац доживљавао рат и изграђивао свој вишеслојни и противречни однос према завичајности. У овом раду бавићемо се истраживањем вишеструке симболике воде која је значајна у поезији и прози Милоша Црњанског као флуидни медијум којим се исказују мисао о пролазности, смрти, и завичајности.¹

У певање о води учитане су противречне представе о завичају и туђини. Читав живот Црњанског, од раног детињства до позног животног доба, био је обележен живљењем у различитим срединама и унутар разноврсних култура, унутар и изван српског културног круга. Отац, па затим наставник Берић, експерт „за наша народна и црквена права“, „кључали“ су га историјом Војвођана, Милетићевим чланцима, причама о правима српског народа, што је у аутору оставило „дубока трага“ (Црњански 2016: 19, 15). Томе је допринео живот унутар српске заједнице у Темишвару, у којем се свака српска кућа бранила „као барикада“ (Исто: 22). Етничка, културна и класна раслојеност мађарског и српског Темишвара пореди се са међусобно сраслим сијамским близанцима свиклим на вечити антагонизам и засебно по-

1 „Радња његових романа, али и његових путописа често је концентрисана око вода, а оне су и кључно место завичајног простора са којег се у путописима и лирици самерава оно што туђина нуди“ (Јаћимовић 2009: 139).

стојање („окренута леђима“ – Исто). Због тога већ у раном добу аутор постаје свестан како иста средина може бити разумевана као туђа и властита, блиска и далека, како се границе међу културама могу прелазити, што их не чини мање постојаним, те како је национални идентитет нужно чувати и бранити. Лош тада, из даљине, у младости, идеализује Београд и његов културни круг као својеврсну „фикс-идеју“: опија се антологијом Богдана Поповића, Костићевим „Руварцем“, среће Скерлића, чита *Српски књижевни гласник*.

У Београд, своју „фикс-идеју“ која носи симболичку снагу завичајног језгра, те га одувек привлачи, стиже тек после Великог рата. Према њему у деценијама које следе има полемичан и противречан однос:² потребу да му се диви, инспирацију да га опева, чежњу да му се врати, али и порив да из њега побегне. (Живот у Београду убрзо по доласку престаје да му прија и већ 1920. жели да га напусти, о чему сведоче писма Андрићу – према Кољевић 2014: 72.) Читав опус Милоша Црњанског испуњен је, како то Кољевић уочава, контрадикторним и полемичким односом према завичају и туђини, преплитањем одбојности и привржености, огорчења и озарености, „идеализацијом туђине која се буди у завичају, привржености завичају који се буди у туђини“: „...на различите начине нека од тих противречја, а можда и неизбежна сазвежђа чежње за туђином и очаја у туђини, порива за бегом из завичаја и повратком у завичај, назиру се врло рано у песништву Милоша Црњанског“ (Кољевић 2014: 79, 74). Деветсто деветнаесте Итака, везана за повратак лутајућег из рата, бива логичан симбол, баш као што, у другачијем контексту, бива и крајем педесетих, када се за њом чезне из туђине. Зато и

2 „...када се изгуби, или ако се човек на овај или онај начин од њега удаљи, он постаје драматичан животни и књижевни изазов. Преплитање завичајних завештања са свим оним што туђине намећу или нуде заправо је древно обележје историје [...] и дубоко прожимање прошлости и садашњости“ (Кољевић 2014: 70).

сећање на Киркино острво, које у воденим недрима чува душе погинулих ратника, бива потребно у допуњеној збирци, уз поему *Сербија*. Изван завичаја а за завичај пресудно значајно, то острво буди снажну потребу да се на њега оде а разочарање кад се у њему бива, не само место страдања већ и свезавичајни топос – оно можда најпотпуније представља антагонистичке пориве који покрећу Црњанског у стварању. Јадран – Дубровник, Истра, па затим Јонско море и Крф, као и плодна низија негдашњег Панонског мора означили су његов и живот народа о којем пише и пева, зато су мора у којима плове завичајне коте, везана за прошлост и садашњост, над којима плове небеса која се у њима одсликавају – важан флуидни медијум који покреће мисао о пролазности, ефемерности људске судбине у великим светским потресима, али и удвајање песничког / приповедног субјекта, о чему ће даље бити речи.

За почетак помињемо мотив рибарске мреже у „На рибању са месецом“. Ноћно рибарење подразумева да се мрежа баца у тишини: она се „вуче по води, као дугачка коса. Ми се вртимо око ње и кружимо“ (Црњански 2016: 35). У опису кружења над онима који ће бити уловљени присутно је нешто злослутно, што алудира на судбину малих, немоћних бића да се одупру судбинској мрежи што се неумитно спушта.³

Копно / обала доживљава се као тело уроњено у воду: „Сва је ова обала само једно витко и дивно, румено и осетљиво тело, што се разголитило мору“ (Црњански 1999: 187). На сличан начин судбина малих народа, или бар обичних људи, детерминисана је недокучивим наумима и силама које условљавају и спутавају. Антропоморфизација обале сигнализује да простор носи карактеролошка, ментали-

³ Спознаја да је човек слаб и играчка у рукама судбине боји помињање анегдоте на Хвару 1921, која је лако могла да се заврши трагично. Црњански, Петар Добровић и Сибе Миличић се отискују на море са помало романтичном идејом да читају поезију: Међутим, услед олује једва извлаче живу главу (Исто: 32).

тетска својства људи који на том копну живе. Тиме што копну даје телесност, приповедач та својства аналогичном преноси и на флуидне зоне, које у себе примају све оно што се односи на људске судбине везане за то копно. Копно, вода, небеса, обгрљују људску судбину – зато је обала крвава (у песми „Јадрану“), тим пре што је текст „На рибању са месецом“ придодат уз „Коментар уз песму 'Јадрану'“ – а рибари и њихов улов „уловљени“ су тајним судбинским нитима.

Иако је „Спомен Принципу“ песма заснована на оспоравању, непосредном пародирању симболистичке патриотске традиције, полемичком односу према „историјским лажима“, опсенама и празном родољубљу (због чега доживљава презир своје околине), песма омогућава измењени, слојевити однос према Принциповом чину тираномахије. Коментар о почетку Великог рата атентат повезује са различитим слојевима културе: са његовом хајдучком крвљу, односно епским јунаштвом, са хришћанским подтекстом, будући да име атентаторово обједињује принца и анђела осветника, а ту су и видовданска етика „и с оне стране гроба“ (Исто: 49) Косовски завет. Размишљајући о напоредности судбина у историјском часу песник се сећа како се бавио баналностима, несвестан, као и многи други, како ће се живот свима драматично променити: он пегла фрак за Видовдански патриотски збор и за вечерњи бал док Принцип подиже руку. Гаврилов чин утискује жиг убице на цели народ, и покреће историјски жрвањ.⁴

4 И песме „Јадрану“ и „Југославији“ сродне су по грубости ратника, њиховој суровости и бунтовном духу. Песма „Југославији“ карактеристична је по полемичком односу према југословенству. И поред исте грубости и трагичне судбине која их уједињује („Истом су сузом, болом и страшћу / кошуље и свадбе нам извезене“ – Црњански 2016: 118), јасно је да „страшну“ браћу дели дубоки јаз („мржња и свађа“), чиме се слуги њихова потоња судбина. У коментару (Црњански 1978: 168–171) песник се присећа свог ријечког периода и побуне српских војника и морнара на аустријској страни за време балканског рата, и сер-

Иако је одрастао у рубном делу српског националног простора, војвођански и јадрански пејзажи у поезији и прози Црњанског представљају део исте интимне мапе, те се међусобно призивају. У томе је близак многим другим српским писцима 20. века који пишу о мору (Шеатовић Димитријевић 2013: 63).⁵ Младост, коју је провео у Истри, утицала је да Црњански заволи море и доживи га као други завичај. Као што је познато, годину 1912. проживео је у Ријечи, школујући се на Експортној академији:

Упознао сам свет у Приморју, и осећам се, као код своје куће, тамо, сад, у сећању. [...] Као и Растко Петровић, Дероко, Дединац, и ја сам остао веран мору... Хоћу да кажем да је љубав према мору исто тако могућа као могућност да човек воли, бескрајно, једну жену. И да је глупаво што је о мени један хрватски књижевник рекао, да Банаћанин не може осетити лепоту Јадрана, или разумети Тоскану („Коментар *Јаграну*“, Црњански 1978: 171, 173).

Марија Митровић напомиње како је „изнећајујуће колико је Црњански, рођен у Панонији, изнад свега човек Медитерана. [...] На Јаграну је Црњански препознао вредности које доживљава као основна мерила света и живота“ (Митровић 2013: 189, 203). У мери у којој су га дефинисали Банат и детињство у Темишвару, у кратком али значајном периоду дефинише га и Ријека, пошто је реч о првом искуству самосталног живота, далеко од мајке.

вилних виших социјалних слојева (гроф Хојос и барун Враницани). Бројни новински текстови говоре о животу Ријечана у условима италијанске окупације. Црњански искрено воли овај град и саосећа са мукама становништва (и поред све своје љубави за Италију). Осврт на исти догађај читамо и у Коментару „Мизери“: долазак у Загреб 1918. одиграо се, по речима песника, после крвопролића на Јелачићевом тргу.

5 „Од Јована Дучића преко Милоша Црњанског, Растка Петровића, Станислава Винавера, Тодора Манојловића до Ивана В. Лалића и Јована Христића можемо видети један нови ток у српској књижевности који је усмерен ка мору“ (Шеатовић Димитријевић 2013: 63).

У поезији и прози Милоша Црњанског успоставља се паралелизам воденог и житног таласастог пространства. У тематизовању војвођанских предела често се користе поређења са морским пејзажима: иза Панчева опажа се „зелено море“, Фрушка гора је „пејсаж пун дубоких таласа, врућег песка“ (Црњански 1995б: 90); око Кикинде је „бескрајан ветар, као над пучином. [...] Ветар душе као на мору, понеко се дрво тресе, а уоколо мирна блатна земља“ (Исто: 86–87) и сл. У *Ламенџу над Београдом*, међу топонимима које доводи у везу појављује се Хвар. Обратно, у песми „Лето у Дубровнику године 1927“ слике медитеранског града скрајнуте су зарад панонског, завичајног простора. Стварни простор дематеријализује се и прераста у евокативни, о чему сведоче стихови строфе која обгрљује песму на њеном почетку и крају: „Гла давно нестаје. И већ трне, / у телу мом, безбрижност младости, пре ванредна. / Разум ми још само трепери од звезда овог лета“. Пишући о Дубровнику Црњански истиче његову историју, културу и лепоту, али и осећај измицања из свакидашњице: „Пробудити се једно прољетно јутро, или једног летњег праскозорја у Дубровнику, значи заборавити све оно што се оставља за собом и стрмоглав заронити у меко дивно полусвесно стање купања и снова“ – Црњански 1995б: 446. Бивање у води изједначава са стапањем са светлошћу, егзалтацијом. Интензивна хроматизација у лирском приповедању потиче од преливања светлости небеса и воде (модро, љубичасто, црвено, плаво, жуто).⁶ У песничком субјекту рађа се свест о ефемерности постојања, због чега израња сећање на Панонију као простор детињства и одрастања – Срем и Бачку. Мисао о пролазности наговештена је различитим

6 „Ко никада није стрмоглав заронио у таласе и запливао према пучини бескрајној, тај не зна за најдивнији осећај утапања у бездан и тишину. Ко никада није, отвореним очима заронио у модре дубине, где рибе љубичастих репова плове и црвени ракови чиле под плавим водама и жутиим стењем, тај не зна најдивнији осећај стапања са светлошћу подводном и подземном“ (Црњански 1995б: 451).

мотивима јесени (јесењи зраци у бачким пољима, жуто дрвеће) а подстакнута симболичком лета, животног зенита у ком се налази песнички глас.

Водена и небеска површина које се једна у другој огледају, непрекидно се доводе у везу: „Преливају се преда мнош [небеса, прим. З. О.], са Истока и Севера, као море. Сиво, као песак бескрајно небо Бачке, мутно море, у ком гомилају облаци, као пена и дим, непрекидних бездана, у јутру. [...] Провидно у зору, светло и жуто, као окно пред безмерном чистотом пустиња ванземаљских, што су као и вода. [...] небо, што се појављује иза шума, као вода“ (Црњански 1995а: 166) – „зелене, плаве, румене свиле у води трепере све до неба и тешких, сурих брда иза нас“ (Исто: 174). Пресликавањем горње сфере на водену површину стиче се утисак удвојене слике, што Црњанског инспирише на супротстављање животних начела. Обала се, како смо навели, истовремено дематеријализује и материјализује. Томе у прилог сведочи опис у коме се слика Хвара удваја: „Два Хвара плове тако, један је земља и стење, други је ваздух. Румени Хвар у води, а плави, помодрео, у ваздуху“ (Црњански 1995б: 433). Поступак удвајања у поезији Црњанског уочава и С. Ракитић:

У Црњанској поезији све је удвојено, дато у паралелама, у два тока која су најчешће суочена као две датости, да би доживљај света био потпунији. Једно као да говори двојник, песникова сенка, а друго субјект [...] у преображавању тела у дух, стварности у привиђење. [...] Црњанскова поезија је [...] вазда подељена у два тона, изражавајући не само дуализам људског бића (поетског субјекта) већ и дуализам бића света (Ракитић 1972: 141, 147).

Овај песнички поступак видљив је и у песми „Под Крком“. Црњански често спомиње ово острво. У тексту „Омишаљ“ обрис острва над водом оличава земаљску лепоту природе, а обезбојени, тамни одраз у води негацију живота: (Крк) „изгледа као свет над

светом. Један мирисан, пун боја, а други језив, без живота“ (Црњански 1995б: 207). Двојство животних принципа саздано из пејзажа и његовог одраза чини потку ове песме. Песнички субјект смештен је на водену површину – сребрно „зрцало“ (израз који долази уз предео у коме је настао, као и „оток“), лежећи на чамцу, под јарболом. Лирског јунака који се налази између, море и небеса обгрљују и постављају у имагинативну раван. Он посматра тамни обрис острва и манастир „као тајну“, а затим се загледа у небеску сферу: тајна манастира улива се у мисао о тајни постојања: „Проповедам да живот није видљив него да је ван наше моћи, 'на небесима“ (Црњански 1959: 197). У овој песми приметна је карактеристична нејасност у граматичкој конструкцији, слична првом стиху *Сербие*. У стиху „И мислим: и да га има тамо горе / ако ме види под јадром саног, / у ком се зраци плоде“, нејасност се може протумачити као мисао о Богу али и као типични мотив удвајања. („Данас изгледа несумњиво да су двојништво и удвајање на доживљено и жељено, чулно и ван-чулно, збиљу и привиђења, стварно и имагинарно, нека од најбитнијих обележја прозног стварања Црњанског“, истиче Велмар-Јанковић /1978: XI/ а ова особеност примењива је и на поезију.) Питајући се има ли *īa*, песнички глас промишља постојање Вишњег. Завршна слика, у којој је лирско *ја* *загледа*но у *бескрајне воде* указује да је промишљање о *шајни* започето, и да ће се наставити. Такође, овај мотив може се доживети и као удвостручавање песничког *ја*: „Где је стварност: на небу или на дну воде?“, пита Башлар (1998: 67–68). Лирски јунак посматра свој одраз на небеском своду, и обратно, посматран је *са* небеског свода: слика (биће) постаје свесна свога одраза (сени).

Важан јунак Црњанскове вредносне мапе је и трагички јунак „Његош у Венецији“. Романтичарски јунак налази се с друге стране обале у односу на свој завичај, чиме се указује на његов прелазак у свет сени. Тај прелазак одређен је светлошћу,

осећањима мира и дубоке туге. Благи осмех проистиче из сјаја који се рефлектује на прозорском стаклу. Споља гледано, сјај потиче од лунарне фантазмагорије коју творе вода и небеса: на води титрају одрази месечевог лука и лука венецијанског моста, а њихов одсјај на прозору отвара врата између светова. Сјај месечине који се прелама од небеса ка води, и обратно, од воде ка небесима, долази од божанске светлости која обавија тренутак опроштаја и жаљења за светом. Лирски романтичарски јунак чита Хомера и размишља о боговима, о пролазности, зазивајући завичај у туђини, Ловћен, и смрт. Одлазак са овог света обележен је трагичком помиреношћу са судбином: „јер свему на свету беше утехе“, „за све јунаке, и грехе“, али и јаким болом који изазивају очи Хомерове Брисеиде што се, у тренутку читања *Илијаде*, освешћује – буди, у зору, и суочава са смрћу. Лепа невеста, за коју утехе нема, остаје без женика, као што *невесћа Јаграна*, завичај и Ловћен остају на другој обали без цетињског владике и песника. Бол и горке сузе Његошеве изражавају се посредством непролазне туге античке невесте, као бол за животом у тренутку сјаја који с небеса преплављује његов самртни час, и вазноси га.

Црњански је имао потребу да се одређује као човек јасног националног осећања. У интервјуу који је са њим начинио Анђелко Вулетић 1965, писац каже:

Национални осећај пре свега, као и код целе моје генерације. Љубав према своме не баш сретном народу. Љубав према нашој заосталој књижевности. Та љубав није никаква заслуга. Она је просто последица мог рођења на северној граници, крајњој граници нашега народа (Црњански 1999б: 485).

Зато је писање и певање о мору обликовано са свешћу да је реч о простору историјски битном за живот српског народа. У својим историјским списима Црњански пажњу посвећује улози и значају Светог Саве, Немањића, византијском наслеђу, па затим Вожду Карађорђу и владарским лозама Карађорђевића и Обреновића. У светосављу он види најдубљу синтезу народног духа кроз време, кључну у изградњи националног осећања:

Савина легенда и Савино дело, међутим, остаће највеличанственије и најузвишеније што нам се рађало, кроз таму векова, на горком тлу Балкана, да нас својим зрацима из прошлости увек обасјава („Свети Сава“ 1934, Исто: 99);

[У] неизмерном националном мистицизму, што се вековима кроз нашу историју провлачи, тако је, под Турцима, [...] Савино православље постало легенда, а народни осећај је тако добио црту верску и црквену, око његовог имена (Исто: 92).

Показујући временску вертикалу присуства српске цркве и народа на Јадрану, Црњански наводи Савину архиепископску делатност код Стона и у Боки (Исто: 89), као и забележене појаве прославе Савиндана у 19. веку кроз податак да се у *Народним новинама* из 1846. бележи прослава Савиндана у Шибенику (прославља се „као народни светитељ и народни патрон“ – Исто: 95), као и у Црној Гори, Војводини, Хрватској, Македонији, Босни. И после Саве приморје је било уточиште за Немањиће – тако је Дубровник прихватио пораженог краља Радослава и обезбедио му галију која га је одвезла до Драча (Црњански 1999б: 70–71).

Медитеран је и место националне епопеје у Великом рату. Због тога Црњански, који је у рату бивао и у аустроугарској војсци и у болници, има потребу да се суочи са Киркиним острвом везаним за Одисејево лутање ка Итаки, још једном завичајном котом кључном за рефлексije о Великом рату.

Управо животна позиција у којој нема искуство какво су прошли српски војници у Великом рату, у Црњанском јача потребу да дође на то место и суочи се с размерама српског страдања. Повод је десетогодишњи јубилеј страдања у *плавој тробници*, чему он посвећује серију текстова у *Времену*:⁷ „Умрли су и сад је тишина. Увече острво Видо плива као велика хумка у плавој пучини мора. Песак на дну, обасјан месечином, пун је костију младића. [...] На Виду је тада час, кад се море сасвим стиша и кад цео свет изгледа течан и пролазан [...] мртви се не чују“ („Видо, острво смрти“ – Црњански 1995б: 158). Лист *Време* обележавао је победничке и трауматске годишњице Великог рата и редовно објављивао фељтоне о петогодишњици, десетогодишњици, петнаестогодишњици и двадесетогодишњици, поготово од пробоја Солунског фронта (в. Краков 2020). „После рата, нација има задатак да погинуле прими у заједницу преживелих. Тиме што мртве чува у колективном сећању, нација у исти мах учвршћује свест о припадности њеном идентитету“ (Асман 2011: 136).

Међутим, у времену у којем се креће на путовање, није пожељно да се јавност заједничке краљевине, у којој заједно живе народи који су се налазили у противничким војскама, они који су ратовали за цара освајача и они који су бранили своју земљу, изнова подсећа на величину српске војске. А „заборав није само неизбежна пропратна појава [...] него и циљана културна стратегија“ (Асман 2011: 59). Такви подвизи и жртве сахрањују се у сећању у име мира, тековине које не би ни било без крфских страдања и Солунског фронта. Чак и најистакнутији интелектуалци, попут Слободана Јовановића, сугеришу како о томе није најпааметније писати. Маргинализација сећања на трагедију српских војника у јавности, Црњанског изненађује и шокира, што озлојеђено и напомиње, наводећи делимично скри-

7 На острву Виду се на најтрагичнији начин потврђује национални дух: „Збогом отаџбино. Збогом родитељи... ја остајем овде. Одавде почиње Велика Србија“ (Црњански 1995б: 157).

вено име и презиме, али тако да свима буде јасно о коме је реч. А реч је о Слободану Јовановићу:

Што да пишете о Крфу? Питао ме је г. Сло...дан Јов... вић. Само немојте истину, или баш само истину. Оставите мртве на миру... Боље да се не чује. Што се тиче Крфа, боље пишете о живима и за живе. Опишите драга места српског кркања, мале кафане и не заборавите мале Гркиње. То ће сви радо читати и многи ће уздахнути од успомена (Црњански 1995б: 149).

Ако је задатак културе, како га дефинише Зигмунд Бауман, „превођење онога што је прошло у оно што није прошло“ (Бауман, према Асман 2011: 59), онда се српски удес свесним забором поништава. Суочавајући се са гробовима српских војника расутих по целом острву, са крстачама на којима пише „За правду и слободу“ (Црњански 2016: 224), са „тишином“, „запуштеним гробовима“, „мртвилем“, апсолутном небригом сопствене краљевине која на страдална места није „потрошила ни толико колико кошта, на Крфу, један магарац“ (Исто: 225), испуњен је разочарањем и резигнацијом над судбином и будућношћу нације. Овим коментаром призивају се тамне слутње из песме „Вечни слуга“, у којој се „срам крије иза гробног плота“, отаџбина је „пијана улица“ а заборав прекрива ратну позорницу („Окитиће мрамором сале / и спустити завесе жуте, / да лешине зидове не провале / и да ћуте!“ – Исто: 107). Срамни епилог крвавог рата буди језовиту пророчку слутњу да ће се свеколико страдање обнављати („О мученици, / вешала расту више / [...] и верна су, у бескрај! // [...] А посао слуге даље да врши“). На то се надовезује исказ из коментара овој песми, о распаду царства у Бечу, после рата: „Моје родољубље, привремено, сасвим је нестало, а наместо њега дошло је неко гађење“ (Исто: 111). Одлазећи из Беча у своју земљу не слуги да ће исто гађење доживети у сасвим другачијем контексту.

Пет година после Црњанског, Станислав Краков присуствује дирљивом опелу краљевске Ратне морнарице над водама Вида, „Острва смрти“ (Краков 2020). Оно је крајње потресно: свака армија и род војске у воду спуштају земљу са различитих топонима које су освајали. Сви војници плачу а приповедач у сећање призива страшне дане:

Није било више довољно људи, ни ашова, ни земљишта да се сви мртви сахране. Требало је сакрити од живих помор који је косио свакога дана читаве чете и батаљоне. У ноћи слабо осветљене барке и шалупе бежале су ка пучини готово утонуле под теретом лешева наслаганих један поврх другог као цигле, као посечена стабла. Повезани у гроздове, уједињени другарски у смрти као на јуришу, мртви су одлазили на дно, вод за водом, чета за четом, пук за пуком, вучени тешким комађем гвожђа или цаковима напуњеним стењем. Деветнаест хиљада наших младића, читава једна армија мртвих, покрили су дно мора између Епира и Крфа. [...] Других осам хиљада бачено је тамо негде на југу, између албанских планина, плавих на сунцу, и крфских обала покривених маслиновим шумама (Краков 2020: 315–316).

Ипак, церемоније одавања поште права су реткост. У међуратном периоду Краков често путује на Кајмакчалан, у просторе Јужне Србије. Свуда се сучава са заборавом и небригом власти да мртвима, чији делови земних остатака и оружја још увек леже расути по пољима и висовима, укажу елементарно људско поштовање.⁸ О томе он пише у серији чланака за више листова (*Време*, *Рајнички њасник*, *Нова*

8 „Чутурице које су зрна пре петнаест година пробила, на којима је чоја иструлела а метал зарђао, бомбе спремне за паљење у тренутку јуриша, митраљески шаржери, шрапнелске кошуљице и цокуле, безбројне цокуле, као да су сва кожарска предузећа света своје производе на овај брег славе и смрти послала. По овој пустој обући познајемо наше и њихове. [...] Свугде изнад проваљених гробова наших војника њихови шлемови, њихове лобање, ребра и расуте кости. Овде су и крстови оборени“ (Краков 2020: 402).

смена, *Вардар, Наши морнар* и др.; в. Исто: 561–566). Као бившег војника револтира га чињеница да је херојство постало реч „заборављена и избледела, симбол злоупотребљен, реч профанисана“ (Краков 2020: 401), што у њему изазива бурне емоције, сузе беса и понижења: „Корачам тешко и осећам сузе у очима“ (Исто: 403).

Поема *Србија*, везана у *Ишаки* за текст о Крфу, настала као „поема љубави према своме народу“, рађа се у вишеструком суочењу са завичајем: он је истовремено страشان, потресан, узвишени апсолут који се призива у туђини. Поема настаје над некрополом, земном и воденом, и заснива се на чину освешћења, буђења: „Вратих Ти се!“, пева песник, држећи међ прстима „жар, сан, свилу, песак“, неухватљиве сени. Преузимајући позицију сени, лирски глас стиже из света мртвих, из зеленог бездана, на обалу. Привидно спасен, као дављеник, у несвести, *модар као рак*, парадоксално, стиже у свет обасјан сунцем, али свет који једнако припада мртвима („осунчани вукодлак“), „као јарак сад чека завичај“. Завичајна љубав потпомогнута је свешћу о повесници генерација, о страдању, патњи: „Ни свила, ни страст, ме нису тако увијали, / као загрљај тих мртвих, телом палих“. Ипак, Србија-зорњача, „апсолут завичаја“ могућа је, „као и у 'Стражилову', само док се привиђа у даљини, [...] док се у туђини јавља на небесима“ (Кољевић 2014: 77; в. Петров 1988). Виђена очима заблуделог у туђини она „враћа смисао“, оцеловљује. Као надземаљско привиђење (кап плаветнила што се осипа у руци као магла над завичајним Сремом и Фрушком гором) визија Србије произлази из потребе за успостављањем надзавичајног конструкта, те коначним умирењем антагонизма између измаштаног и стварног завичаја.

Загледаност Црњанског у дубоке воде Јадрана и Јонског мора јесте загледаност у националну судбину. Море представља својеврсно огледало на ком су се рефлектовали блескови интимних песничких слутњи, страхова, упитаности над сопственим по-

стојањем. Међутим, певање Јадрану и о Јадрану Банаћанина који је осећао лепоту Јадранског мора па је у војвођанским житним пољима видео устала-сани морски пејзаж а на летњој жези дубровачких плажа сањао детињство, Срем и Бачку, превасходно је слика песниковог односа према судбини нације у прошлости и садашњости, и о усуду који је прати.

Извори

- Црњански 1959: Милош Црњански. *Ишака и коментари*. Београд: Просвета.
- Црњански 1978: Милош Црњански. *Сабране ђесме*. Прир. Светлана Велмар-Јанковић. Београд: СКЗ.
- Црњански 1995а: Милош Црњански. *Путописи I*. Дела Милоша Црњанског, том осми. Прир. Никола Бертолино. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – L'Age d'Homme – БИГЗ – Српска књижевна задруга.
- Црњански 1995б: Милош Црњански. *Путописи II. Путовима разним*. Дела Милоша Црњанског, том девети. Прир. Никола Бертолино. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – L'Age d'Homme – БИГЗ – Српска књижевна задруга.
- Црњански 1999а: Милош Црњански. *Есеји и чланци I. Књижевност. Уметност*. Дела Милоша Црњанског, том десети. Прир. Живорад Стојковић. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – L'Age d'Homme.
- Црњански 1999б: Милош Црњански. *Есеји и чланци II*. Дела Милоша Црњанског, том једанаести. Књ. 22. *Свети Сава*. Књ. 23. *Историјски списи. Полемике. Разговори*. Прир. Живорад Стојковић. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – L'Age d'Homme.
- Црњански 2016: Милош Црњански. *Ишака и коментари*. Београд: Лом.

Литература

- Асман 2011: Алаида Асман. *Дуја сенка прошлости. Култура сећања и политика повести*. Прев. Дринка Гојковић. Београд: Библиотека XX век – Књижара Круг.
- Башлар 1998: Гастон Башлар. *Вода и снови (ојлед о имажинацији материје)*. Прев. Мира Вуковић. Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Велмар-Јанковић 1978: Светлана Велмар-Јанковић. „Песник тренутка који нестаје“. У: Милош Црњански. *Сабране њесме*. Прир. С. Велмар-Јанковић. Београд: Српска књижевна задруга, V–XXXV.
- Јаћимовић 2009: Слађана Јаћимовић. *Путописна проза Милоша Црњанског*. Београд: Учитељски факултет.
- Јовановић 2014: Александар Јовановић. „Песникови коментари и биће песме: Од Лирике Ишаке до Ишаке и коментара“. У: Милош Црњански: *поезија и коментари*, зборник радова. Ур. Драган Хамовић. Београд – Нови Сад: Институт за књижевност и уметност – Филолошки факултет Универзитета у Београду – Матица српска, 40–53.
- Кољевић 2014: Светозар Кољевић. „Гласови завичаја и туђина у песништву Милоша Црњанског“. У: Милош Црњански: *поезија и коментари*, зборник радова. Ур. Драган Хамовић. Београд – Нови Сад: Институт за књижевност и уметност – Филолошки факултет Универзитета у Београду – Матица српска, 69–80.
- Краков 1929: Станислав Краков. „Над гробом 11.000 војника“. *Вардар: календар Кола српских сестара за пролеће 1930. годину...* Београд: Коло српских сестара, 111–115.
- Краков 2009: Станислав Краков. *Животи човека на Балкану*. Београд – Lausanne: Наш дом / L'Age d'Homme.
- Краков 2020: Станислав Краков. *Стиваралаштво о Великом рату*. Београд: Службени гласник.
- Ломпар 2013: Мило Ломпар. „Црњански и Његош“. *Нова зора, часопис за књижевност и културу*, јесен 39. Билећа: СКПД Просвета, 1–7.
- Mitrović 2013: Marija Mitrović. „Crnjanski na Jadranu, ili o prirodi i istoriji kao vajarima sveta“. У: *Acqua alta. Медитерански језици у модерној српској и италијан-*

- ској књижевности, зборник радова. Ур. Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо. Београд: Институт за књижевност и уметност, 189–206.
- Петров 1988: Александар Петров. *Поезија Црњанској и српско јесништво*. Београд: Нолит.
- Ракитић 1972: Слободан Ракитић. „Од Итаке до Привјења“. У: *Књижевно дело Милоша Црњанској, зборник радова*. Ур. Предраг Палавестра, Светлана Радловић. Београд: Институт за књижевност и уметност – БИГЗ, 119–148.
- Шеатовић Димитријевић 2013: Светлана Шеатовић Димитријевић. „Итака и коментари – између Панонског и Медитеранског мора“. У: *Културе у дијалоју. Књижевност и мултикултуралност*, зборник радова, књ. 2. Ур. Александра Вранеш, Љиљана Марковић. Београд: Филолошки факултет, 61–79.

Zorana Z. Opačić

KIRKE'S HOMELAND IN *ITAKA I KOMENTARI*
(*ITHACA AND COMMENTS*) BY MILOŠ CRNJANSKI

Summary

This article is dedicated to the multi-layered relationship of Miloš Crnjanski towards his homeland and abroad in the collection *Itaka i komentari (Ithaca and Comments)*. This paper demonstrates how thoughts about transience, death, and homeland are expressed through the fluid medium. The Adriatic – Istria, then the Ionian Sea and Corfu, as well as the lowlands of the former Pannonian Sea marked the life of the poet. Hence the Pannonian landscapes are present in the Mediterranean and vice versa. The memory of Kirke's island, Corfu, which preserves the souls of fallen warriors, becomes necessary in the supplemented collection, along with the poem *Serbia (Serbia)*. Writing about the sea was shaped by the awareness that it is a historically important space for the life of the Serbian people and also the place of the national epic tragedy in the Great War. Crnjanski feels the need to confront the island associated with Odysseus' wanderings towards Ithaca, another native elevation key to reflections on the Great War. In the final section of the

paper it is showed that the poet used the image of Serbia – the morning star to point out how the absolute of homeland is created with the image of Serbia.

Key words: the symbolism of the sea, the contradiction between the relationship of homeland and foreignness, fluid medium